

90 РОКІВ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (1932-1933 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.14>

УДК: 930.2:[94:341.485](477)"1932/1933"

Тетяна БОРЯК

кандидат історичних наук, доцент, дослідниця,
історичний факультет Вільнюського університету, Литва

ORCID: 0000-0002-7472-0014

Email: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ОПРИЯВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ГЕНОЦИДУ: ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА VS ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932–1933 РР.

Анотація. Тоталітарні держави контролюють інформаційний простір, стежачи за тим, щоб оприлюднювався тільки той наратив, який не суперечить офіційному. У такий спосіб, з одного боку, формувалися «класичні архівні» джерела, підвладні тоталітарним режимам. З іншого – упосліджені та переслідувані члени суспільств, репресовані та проти яких чинилися злочини проти людяності, залишалися непочутими. Враховуючи часту ліквідацію диктаторами не лише безпосередніх свідків своїх злочинів, але й опосередкованих (документів), з'ясувалося, що часто чи не єдиним доказом, здатним бути використаним у суді проти винних у геноциді, є саме усна історія. Здебільшого те, що лишилося після архівоциду в українських архівах компартійних органів, є документами місцевого рівня. Ці джерела містять факти, переважно «дозволені» партією. «Недозволені» ж факти як частину історії Голодомору доводиться відшукувати передусім в усній історії.

Метою дослідження є огляд окремих тематичних аспектів Голодомору з точки зору їхньої кореляції в документальних джерелах та усній історії.

Через умисне нищення документів епохи Голодомору (1930-х рр.) ми маємо набагато менше відомостей від фахівців сільського господарства, медицини, освіти. Такі дані, як і низка інших, часто відсутні або частково присутні в архівних джерелах, можуть бути виявлені в усній історії.

Таким чином, наявні у документальних джерелах про Голодомор прогалини часто перекриваються свідченнями усних історичних джерел. Крім того, джерела особового походження пропонують погляд “знизу”, часто корелюючись з інформаційними блоками документальних джерел: рівень смертності, виражений зокрема в описові трупів на вулицях; методи конфіскації продовольства; доля дітей; втечі з села як стратегія виживання; чорні дошки. Таке паралельне прочитання дозволяє «розкрити» документи, спродуковані советською тоталітарною державою

Ключові слова: Голодомор, джерела Голодомору, документальні джерела, усна історія, советська пропаганда, заперечення Голодомору, архівоцид.

Tetiana BORIAK

PhD in History, associate professor, researcher,
History Faculty of the Vilnius University, Lithuania

DISCOVERY OF THE MECHANISM OF GENOCIDE: DOCUMENTARY SOURCES VS PERSONAL SOURCES ABOUT THE HOLODOMOR IN UKRAINE 1932–1933

Abstract. Totalitarian states control information space, watching closely the appearance of only that information that does not contradict an official one. In this way, on the one hand, “classical archival” sources had been preserved, with content controlled by the totalitarian regime. On the other hand, ignored and repressed society members who had been persecuted or committed crimes against humanity remain unheard. Taking into account often

liquidation by the dictators not only direct witnesses of their crimes, but also indirect ones (documents), it turned out that it is oral history is often the only proof able to be used in a court against the guilty in genocide. Mostly documents of local level have been preserved after archivicide in the Ukrainian archives of the party organs. These sources contain facts mostly «allowed» by the party. «Unallowed» facts as part of Holodomor history have to be searched for first of all in oral history.

The goal of the research is to review some thematic aspects of Holodomor from the point of view of their correlation in archival sources and oral history.

Because of intentional liquidation of the sources of the Holodomor epoch (1930s), we do not have many facts from specialists in agriculture, medicine, education. Such facts, as well as a set of others, often absent or partly present in archival sources, can be found in oral history.

Therefore, present in archival sources about the famine spots are often covered by oral history testimonies. Besides, sources of personal origin suggest vision from «below», often correlating with information blocks of archival sources: level of mortality, expressed in description of amount of corpses on the streets; methods of food confiscation; fate of kids; escape from a village as a survival strategy; black boards. Such parallel reading allows «revealing» of the sources produced by the Soviet totalitarian state.

Keywords: *Holodomor, Holodomor sources, archival sources, oral history, Soviet propaganda, Holodomor denial, archivicide.*

Постановка проблеми. Відомо, що тоталітарні держави контролюють інформаційний простір, стежачи за тим, щоб оприлюднювався тільки той наратив, який не суперечить офіційному. У такий спосіб формувалися “класичні архівні” джерела, підвладні тоталітарним режимам. На іншому полюсі перебували голоси людей (записані як усна історія), стосовно яких чинились утиски чи злочини проти людяності цими тоталітарними режимами, які часто не залишали живими не лише безпосередніх свідків своїх злочинів, але й опосередкованих (документів). З’ясувалося, що за умов масових злочинів проти людяності тоталітарними режимами чи не єдиним доказом, здатним бути використаним у суді проти винних, є саме усна історія, адже геноцидарії добровільно не залишають доказів своїх злочинних намірів. Ініціатори та виконавці геноцидів не описують схеми та механізм виконання винищення. Натомість шляхом опитування свідків подій, які вижили, створюється масив усної історії, який використовується як істориками для реконструкції подій, так і правниками для покарання організаторів геноциду і виконавців. Свідки-жертви отримують можливість висловити власну версію подій, повідомити вголос про їхнє бачення. На сьогодні постає питання про верифікацію архівних документів усною історією (та *vice versa*). І історія Голодомору тут не є винятком.

Через проблему збереженості архівних документів, спричинену політикою умисного нищення документів епохи Голодомору (1930-х рр.), ми маємо набагато менше інформації від фахівців сільського господарства, медицини, освіти. Умовно кажучи, те, що лишилося після архівовициду в архівах компартійних органів, – це здебільшого масиви документів місцевого рівня, що містять лише відкриту, «дозволену» партією фактографію. «Недозволену» ж фактографію як частину історії Голодомору доводиться відшукувати передусім в усній історії.

Інтенсивний розвиток студій з Голодомору в Україні, починаючи з 2000-х рр., засвідчив серйозні

зрушення стосовно розуміння механізму здійснення геноциду. Викристалізувалися й інші аспекти в дослідженнях Голодомору, які сприяли глибшому розумінню проблеми – порівняно з документальними джерелами, які, хоча частково містять інформацію, наявну в збереженій офіційній документації тогочасних органів державної влади, однак не дають змоги простежити причину, початок явища, його еволюцію та наслідок.

Метою пропонованого дослідження є огляд окремих тематичних аспектів Голодомору з точки зору їхньої кореляції в документальних джерелах та усній історії.

Аналіз існуючих джерел та літератури.

Справжній злам у досліджуваному напрямі відбувся з початком 2000-х рр., коли розгорнулася підготовка до вшанування 70-х роковин пам’яті жертв Голодомору. У ході підготовки до 75-х роковин, у 2007–2008 рр., був ініційований наймасштабніший загальнонаціональний проєкт із записування усної історії в ході укладання Національної книги пам’яті жертв Голодомору. Записана таким чином усна історія (бл. 70 тис. одиниць¹) стала наймасовішим видом джерел, зібраних методом опитування й надалі повною мірою залученими до історичних досліджень. Загалом за дев’ять десятиліть створення, записування та публікації усних свідчень та джерел особового походження про трагедію Голодомору їх загальну кількість можна оцінити у понад 113 тис. одиниць².

Чи не найпершою своє бачення ролі усноісторичних джерел в наукових студіях Голодомору системно запропонувала історикня, громадська активістка Асоціації дослідників голодоморів Олександра Веселова [4, с. 7–33; 5, с. 189–210; 6, с. 269–281]. Тоді ж дослідниця чи не першою звернулася до усних свідчень як до джерела вивчення геноциду. Ішлося про застосування методу кореляції даних з архівних документів та усної історії щодо

¹ Підрахунки авторки.

² Підрахунки авторки.

вивезення хліба і організації хлібозаготівель; розкуркулення та проведення колективізації, обшуків тощо [5, с. 189–210]. Вона дійшла висновку, що офіційні документи та нарратив очевидців Голодомору цілком «накладаються» один на одного [6, с. 269–281], а отже, як архівні документи, так і свідчення очевидців є повноцінним вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків [5, с. 191, 209].

Ця теза на матеріалах усної історії була підтверджена істориком Владиславом Верстюком [3]. Упорядник десяти томної серії усної історії Голодомору «Український Голокост» (2004–2014) о. Юрій Мицик також зазначав, що свідчення дають змогу «зафіксувати майже тотожну загальну картину цих подій, що яскраво засвідчує запрограмованість подій “зверху”» [15, с. 16]. Станіслав Кульчицький наголошував: важко уявити відтворення реальної картини трагедії без колекції свідчень [12, с. 422].

Осмислення та класифікацію джерельної бази Голодомору було запропоновано двома джерелознавцями: Р. Пирогом (комплексна класифікація документальних джерел про голод за походженням і місцями зберігання, станом на 2003 р. [20, с. 9; 21, с. 82–101]; а також збірка документів 2007 р. [8]), та Г. Боряком (вісім груп джерел станом на 2007 р.; введення поняття “архівоцид” щодо умисної політики совєтської влади з нищення документальних джерел часів Голодомору [1, с. 7–13; 2, с. 13–18]).

Основна частина. Звернімося спочатку до інформації, що міститься в документальних джерелах про Голодомор. Документи ЦК ВКП(б) містять 270 задокументованих питань (з них $\frac{3}{4}$ стосувались сільського господарства), розглянутих на 69-ти засіданнях ЦК ВКП(б) впродовж 1932–1933 рр. (тематика: посівна, хлібозаготівлі; допомога та позики [22, с. 7–9]). Документи за жовтень 1932 р. – 5 лютого 1933 р. відбивають хід хлібозаготівельної кампанії, під прикриттям і в ході якої і стався Голодомор. Маємо тут документи про блокаду зовнішню (кордонів України) – січень 1933 р.) та внутрішню (запровадження паспортів) – грудень 1932 р. Загалом же, чим вищий рівень документа, тим менше у ньому буде інформації про голод [22, с. 13].

Наступний період пов’язаний з підготовкою до посівної кампанії (весна – раннє літо 1933 р.). Цей період багатий на документи насінневої, харчової і фуражної позики/допомоги та «мобілізації внутрішніх ресурсів».

До документів республіканського рівня належать стенограми та документи зустрічей, конференцій, пленумів Політбюро ЦК КП(б)У; обласних, міських та районних комітетів; державних органів; звернень громадян [20, с. 9; 21, с. 82–101]. Упродовж 1932–1933 рр. ЦК КП(б)У видало понад 650 розпоряджень щодо українського села [19, с. 115]. Директивні листи та телеграми ЦК КП(б)У допомагали втілити в життя виконання інструкцій всесоюзного рівня. Серед ключових питань (таких, що стосувались або всієї

республіки, або її окремих регіонів): виконання розпоряджень, зернові резерви, боротьба за хліб; репресії, включно із запровадженням режиму «чорних дошок». Загалом документи республіканського рівня містять багатий фактаж про голод [22, с. 13–14].

Надзвичайно інформативними, наскільки це можливо за тогочасних умов, є звіти про ситуацію в сільській місцевості, укладені відділами КП(б)У. ЦК створював тимчасові робочі групи на період деяких кампаній. Так, взимку-навесні 1933 р. інформаційно-посівна група працювала та повідомляла про голодування, опухання, канібалізм. Були наведені відповідні факти, а у підсумку заявлено, що причинами були «шкідництво» та «саботаж» [20, с. 13–14].

У звітах до ЦК КП(б)У про ситуацію на селі, які зокрема включали повідомлення відрядженими до сіл службовцями відображається яскрава картина атмосфери підозрілості, страху, насильства, тортур. Є описи знущань над селянами. Показані методи боротьби з ворогами: конфіскацію житла, майна, їжі. Іноді відображено тортури над селянами. Такий фактаж, корелюючись з нарративом усної історичних джерел, є цілком достовірним [20, с. 13]. Документи локального рівня також містять відомості про голодування через «продовольчі труднощі». Незважаючи на офіційну риторику, відображено трагедію українського села взимку 1932–1933 рр., зруйнованого обшуками, конфіскацією їжі, відчуттям страху, терору, арештів, вбивств за опір, розрив родинних зв’язків (коли діти чи батьки йшли з села у пошуку їжі або члени родини помирали з голоду), смертність. Інформацію про голод та безвихідну ситуацію селян ми можемо отримати зі звернень, членів партії, селян [20, с. 20–21]. Документи ДПУ посідають особливе місце у джерельній базі Голодомору. Співробітники трьох відділів ДПУ були мобілізовані в села у той час; таким чином, мережа чекістів на селі була досить розгалуженою, що вилось, як підтверджено дослідниками, у досить достовірні з точки зору фактажу, а не оцінок, повідомлення з епіцентрів голодування [20, с. 17–18]. Чекісти надсилали звіти, які чисельно переважають інші види джерел, спродуковані цією інституцією (виходячи із контурів збереженої джерельної бази радянської української спецслужби). Іншим видом джерел про Голодомор, які відклалися в результаті роботи спецслужб, є архівно-слідчі справи, в яких можна знайти деталі щодо колективізації, голодування та канібалізму в селі, пропущену крізь призму певної особистості і зафіксовані у щоденниках, нотатках чи поетичних творах.

Виокремимо тепер події, відображені в усній історії у різних комбінаціях та різних ступенів повноти, які вкладаються у чотири періоди. До першого відносяться дії влади напередодні Голодомору (кінець 1920-х – осінь 1932 р.): створення колгоспів інститут уповноважених, колективізація та “розкуркулення”, вступ родини до колгоспу, конфіскація нажитого у роки НЕПу майна, інвентаря та худоби/птиці, опір діям влади.

Колективізація означала початок соціальної інженерії українського села, яка вилепилась у геноцид 1932–1933 рр. У переважній більшості випадків респонденти розмежовували колективізацію та репресії тих років від терору саме початку Голодомору (кінець 1932 р.). Іроїда Винницька при аналізі зібраних в архіві Українсько-Канадського дослідно-документаційного центру свідчень про голод також звернула увагу на те, що очевидці не прив'язують Голодомор до колективізації, яка почалась ще в 1929 р. Натомість вони акцентують увагу на спланованості голоду та його штучній природі [7, с. 163–164]. Це є зайвим підтвердженням концепції Станіслава Кульчицького про перехід загальносоюзного голодування в СРСР до Голодомору в УСРР в кінці 1932 р.

Другим етапом, який означив перехід голодування у “голодовку” (тодішній термін, популярний у свідченнях), стали обшуки кінця 1932 р., у ході яких часто вилучалось не лише офіційно заявлені зернові запаси, але й продовольство та їжа. Згадки про такі обшуки присутні у наративі навіть дітей, адже це була та межа, за якою родина починала голодувати та втрачати своїх членів. Так само присутній опис намагання родини сховати продукти харчування (якщо таке мало місця) із констатацією, що вижити вдалося саме завдяки захованій їжі, або розпачем через конфіскацію укритих запасів.

Олександра Веселова зіставила відомості архівних документів та свідчень очевидців про події осені 1932 – початку 1933 рр., які були пов'язані з організацією Голодомору. Вона дійшла висновку, що наратив свідчень очевидців подій та інформація офіційних документів вказує на навмисну організацію голоду шляхом вилучення зерна і продуктів, фактичного пограбування селян через різні податки і заборони та обмеження свободи пересування. Та чи інша вказівка влади у цьому контексті знаходила більше чи менше відображення у персональній історії свідка, якщо не в одного, так в іншого очевидця [6, с. 279].

Третій етап означає входження у тотальне голодування після обшуку, поєднане з терором проти селян, повторними обшуками, стратегії виживання (включно із канібалізмом), голодування, смертність, поховання (зима – весна 1933 р.). Опис подій у цій часово-подієвій групі залежить від віку респондента. Діти спроможні розказати про те, що відбувалося у їхній родині, подеколи – у близьких родичів чи сусідів. Підлітки були здатні розширити сферу спостережень до друзів та школи, дорослі – до односельчан та родичів за межами села.

Останній період, висвітлений у наративах, пов'язаний з поверненням до життя – переважно влітку (коли можна було споживати те, що виростало, починаючи з весни 1933 р. – зерно, картопля, фрукти, ягоди) та особливо після жнив 1933 р., коли почали роздавати зерно чи борошно на трудовні; намагання з'ясувати долі зниклих рідних та усвідомлення втрат; повернення до села/хати; спроби обрахунку померлих.

Завдяки масовості свідчень про голод, наданих селянами, стає можливим реконструювати елементи вбивчого механізму, застосованого владою з кінця 1932 р. Інструментом геноциду стали повальні обшуки. Один респондент свідчив, що після обшуків, здійснених однією бригадою, починався трус другою бригадою, а іноді – навіть третьою. І якщо після другої та наступної бригади було виявлено приховані запаси їжі, це призводило до негативних наслідків для тих, хто робив обшук перед ними [23, с. 8].

Маємо підтвердження даної політики щодо діяльності бригад, помічену німецьким консульством в УСРР (тобто джерело несовітського походження) і зафіксовану у Доповідній записці Київського обласного відділу ДПУ УСРР 1 березня 1932 р.: бригади «з невеликими інтервалами рухалися одна за одною і те, що не вдавалося забрати одним варварам, добиралося іншими» [9, с. 277]. Подібні спостереження очевидців голоду є надзвичайно цінними, оскільки навряд чи можна зустріти таку офіційну вказівку, зафіксовану у певному розпорядчому документі, – адже подібні злочинні накази часто віддавалися в усній формі.

Респонденти також запам'ятали процедуру оподаткування / штрафування з вимогою виконати “план до двору”, при тому зазвичай відзначали її алогічний характер: виплати вимагали доти, доки не лишалось чим платити, і тоді приходили з обшуками: «Осінь 1932 р. великого лиха селянам не віщувала. Врожай був не гірший, ніж у попередні роки. Здали селяни державі запланований податок, та раптом за першим податком оголосили другий, потім третій. Почали їздити по селах спеціальні продовольчі загони і забирати все до нитки. Люди ховали зерно, картоплю в ямах, криницях, у скиртах, на горищах, замазували в грубах. Та хіба вбережеш від пильного ока збирача? І спалахнув в Україні великий голод, а за ним прийшла смерть» [26, с. 851].

Збереглося тлумачення на місцях занесення об'єктів на чорну дошку – наприклад, лист секретаря Мелітопольського районного партійного комітету та голови Мелітопольського районного виконавчого комітету про заходи щодо колгоспу «Радстеп», занесеного на «чорну дошку» від 21 січня 1933 р. на основі директиви обкому КП(б)У від січня 1933 р. (вочевидь, йдеться про директиву, яка транслювала на місце т.зв. новорічну телеграму Сталіна від 1 січня 1933 р.). Це директиви вилучити “виданний” колгоспникам хліба (крім тих, хто “чесно та добросовісно виконує державні зобов'язання” та допомагає шукати крадіїв); відшкодувати протягом 48 годин з колгоспників боргів по кредитах та іншу заборгованість колгоспу, включно з м'ясним податком. Після закінчення вказаного строку наказано вилучати худобу, домашню птицю та усе цінне майно в рахунок погашення боргів, м'ясного податку та натурального штрафу. Встановлювався триденний термін для повернення близько 200 тон “розкраденого” хліба колгоспом і колгоспниками. У разі невиконання припису слід було застосувати

репресії відповідно до закону про охорону соціалістичної власності від 7 серпня 1932 р. До 25 січня треба було повернути натуральні аванси, видані колгоспу. У разі невиконання вказаних приписів для членів партії застосовувалося покарання у вигляді виключення з неї, а для колгоспників – вилучення хлібу і штрафів у натурою [17, с. 80].

Вочевидь, штрафів у натурою якраз і означало, судячи зі свідчень очевидців саме конфіскацію продуктів. Враховуючи жорстко централізований та авторитарний тип системи державного управління того часу, а також логіку дії щодо українських селян з літа 1932 р. (лист І. Сталіна Л. Кагановичу від 11 серпня) не підлягає сумніву, що зазначені заходи можна екстраполювати на інші населені пункти. Цю тезу підтверджує наявність у чи не кожному свідченні згадки про обшуки, після яких родина починала голодувати до смерті.

Підтвердженням тези Георгія Папакіна про дійовий ізоляціонізм за допомогою чорних дошок [18, с. 207] є такий документ особового походження, як доповідь від 9 травня 1933 р., підготовлена віце-консулом Італії в Москві Леоне Сірканою. Дипломат на основі аналізу матеріалів місцевої преси та «прямого спостереження» наводив факти «абсолютної заборони покидати межі села або сільськогосподарського підприємства», а також згадував про «обшуки і конфіскацію продуктів» – санкції, які застосовувались до села, занесеного на «чорну дошку» [14, с. 228].

Блокаду с. Вербки Павлоградського району Дніпропетровської області, яке було серед перших, що потрапило на «чорну дошку», змальовує у своїх спогадах його житель: «Це село занесене на “чорну дошку”. То не всі села були занесені. Але, значить, це, може, наше село, ще інші, що занесені на “чорну дошку”, більше пережили, але ми близько міста жили – Павлограда, то люди старалися тікати. Але місто було оточене, село оточене – не випускали. Не випускали ні в село, ні з села. А то, значить, “чорна дошка”. Такий стовп і напис “Бойкот...”» [14, с. 229]. Інше свідчення містить ті самі факти: «Село потрапило на “чорну дошку”, патрулі нікого не випускали за межі села. Настав голод...» [24, с. 343].

Станіслав Кульчицький аргументує, що сигналом до повальних обшуків стала телеграма за підписом генерального секретаря ЦК ВКП(б) Іосіфа Сталіна від 1 січня 1933 р. про добровільне здавання колгоспами, колгоспниками і одноосібниками прихованого хліба. Саме «поєднання обшуків з натуральним штрафом в одне ціле, як наслідок цієї телеграми, стало сталінським “нищівним ударом”» [13, с. 300–303].

Маємо вражаюче свідчення щодо наслідків телеграми Сталіна, надане очевидцею голоду (селянка 1921 року народження навряд чи знала про новорічне вітання генсека). Наратив фактично повторює реконструкцію С. Кульчицького: «Один день дуже мені запам’ятався. Це було десь на поч.

1933 р. Я з мамою та сестрами були вдома. До нас прийшли якісь чотири чоловіки і спитали, чи є в нас щось поїсти, а моя мама відповіла, що в них вже не має навіть хліба. Тоді вони почали кричати і сказали, якщо ви зараз нам нічого не дасте, то ми заберемо все, що є» [26, с. 822].

Методи, застосовувані активістами та владою, були жорстокими. Документальні джерела зберегли згадки про них: знущання та тортури (встромлені у двері пальці, примусове копання для себе самих ями [10, с. 7]); доноси [10, с. 5] за дозвіл активістам забирати частину знайдених продуктів [11, с. 23]; убивства непокірних, побиття, погрози ув’язненням у разі несплати податків; вилучення на поч. 1933 р. продовольства [25, с. 87–88] тощо.

Наведемо приклади тортур з усних історичних джерел: «селян... обливали водою, вивозили на мороз, примушували робити... фізкультуру, піддавали колективному роздяганням»; «людей били, розстрілювали, прив’язували до підводи і тягнули»; катування в тюрмі; катування голодом в тюрмі; «закрили її в підвалі на троє суток по пояс у воді» за горщик кукурудзи на насіння; 2–3 дні тримали людей «на допитах у штабі»; «закривали в одній хаті і тримали, як у тюрмі»; «садили голими на лід»; «людей заводили в “холодну”... заливали в кімнату воду – вона замерзала і люди виморожували ноги»; «закриття на два тижні в темному льосі»; заpalення «соломи на спинах селян»; примус людей до нічної праці, «хто засипав, того просто трактором переїжджали»; «виселяли з хати, якщо опирався хтось, висаджували на дах голого; “дідка” били прямо серед села, а потім ще до тюрми на 8 років» [26, с. 558, 614, 983, 1092, 1204, 1233, 1278, 1286, 1316, 1328, 1310, 1098, 484, 582, 1143]. Доноси також часто згадуються при описі вилучення продовольчих запасів у селян [26, с. 998, 1012, 1024, 1032 та ін.].

Також чітко корелюються у документальних джерелах та усноісторичних повідомленнях про непоховані трупи жертв голоду [10, с. 6; 26, с. 21, 76, 77, 110, 120, 146, 150, 161, 163, 164, 176, 208, 221, 244, 247, 250, 263, 290, 319, 346, 391, 500 та ін.]; про те, що саме старші люди і діти зазвичай ставали першими жертвами голоду [10, с. 6; 26, 42, 53, 75, 1303, 1061, 1106, 1222, 1311, 1317, 1358 та ін.]; про переселенців [8, с. 983–984, 988–989, 992–994; 26, с. 673, 845] та ін.

Селяни намагалися вирватися з голодового гетто, згадуючи про різні стратегії виживання, спрямовані зокрема на втечу чи виїзд з села. Їхні намагання не залишилися непоміченими владою. У січні 1933 р. Одеський обком бив на сполох через «самовільний виїзд» колгоспників та одноосібників області в інші республіки та краї [28, с. 381–382, 386]. За грудень 1932 – січень 1933 р., за даними ОГПУ СРСР, з 215 районів усіх тодішніх семи областей УСРР та з АМССР виїхало понад 85 тисяч селян (понад 9200 родин), з них понад 28 тис. колгоспників та понад 40 тис. одноосібників [28, с. 384]. Станом на 14 лютого 1933 року понад 1,66 мільйонів українців було повернено до УСРР

лише з Центрального чорноземного округу [29, с. 282]. Є згадка про т. зв. «поверненців» у службовому документі ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р.: це такі українці, які «разом з родинами десь блукав весь час, а тепер в значних кількостях повертаються назад в свої села і колгоспи» – і саме їхній стан є «особливо тяжким» [8, с. 771].

Усні наративи згадують про вимушене повернення в Україну весною 1933 р. тих, хто зміг виїхати за межі республіки і влаштуватись на роботу [23, с. 504; 27, с. 348]. Тим часом з документальних джерел відомо про примусове повернення українців з-за меж УСРР (постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 22 січня 1933 р.), оскільки нестача робочої сили становила загрозу посівній кампанії та збору врожаю.

У документальних джерелах весни – початку літа 1933 р. є сухі статистичні дані щодо фіксації дитячої смертності у містах, без аналізу причин появи голодних дітей у містах. Так, відомо, що станом на 30 травня 1933 р. «контингенти дитячих будинків зросли на 14 тис. 185 дітей»; у Харкові підібрали 9420 дітей, з них тільки за одну ніч – 700 (відомості на 28 травня 1933 р.) [8, с. 856]. У селян був важкий вибір – або плекати надію, що в місті дитину врятують, або вона помре від виснаження по дорозі чи у дитбудинку, або ж слід її назавжди загубитись, або ж намагатися врятуватись всім разом (або помирати всім разом): «Щоб ми з братом не померли, нас мати віддала в дитбудинок в м. Балту, згодом перевезли в м. Ананьїв» [26, с. 728]. Мати віддала двох молодших доньок разом з донькою сусідки місто, залишивши дітей біля «великого будинку»; мати після подорожі померла, брат помер на роботі в колгоспі біля коней, а респондентку віддали до дитячого будинку [26, с. 1292]. Часто таких дітей не шукали через смерть батьків [26, с. 1292], або не могли знайти родичі [26, с. 1282] через, як складається враження, умисне затирання слідів: «в моїх сусідів померли батьки, а дітей віддали в ясла, аж до війни вони там були, а потім їх розіслали в різні місця» [26, с. 1281].

Висновки. Таким чином, наявні у документальних джерелах про Голодомор прогалини часто перекриваються свідченнями усної історичної пам'яті. Офіційна документація містить погляд згори, з відповідною риторикою шкідництва та пошуком ворогів. Джерела особового походження пропонують погляд «знизу», на подив часто корелюючись з інформаційними блоками документальних джерел: рівень смертності, виражений у кількості трупів на вулицях; методи конфіскації продовольства; доля дітей; втечі з села як стратегія виживання; чорні дошки. Таке паралельне прочитання дозволяє «розкрити» документи, спродуковані тоталітарною державою, яка ретельно ховала відомості про голод за евфемізмами «тяжких» районів та «продольчих труднощів», пояснюючи причину появи таких директив у певний час за допомогою

свідчень очевидців, на яких ці директиви були спрямовані. Це, в свою чергу, доповнить наше знання про советський тоталітаризм за часів Сталіна поч. 1930-х рр.

Нарешті, йдеться про певну верифікацію усної історичної пам'яті. Такий вид історичних джерел, присвячених Голодомору, містить низку сюжетів, які присутні (хоча і в іншій «ідеологічній» обгортці) і в джерелах, спродукованих органами влади советської тоталітарної держави, – держави, яка заборонила згадувати про голод протягом наступних 50 років, і вела інформаційну війну проти пам'яті про нього.

1. Боряк Г. «Архіви Голодомору» в Україні 1932–1933 рр.: сучасний стан та перспективи досліджень. *Константи*. № 13, 2007. С. 3–14.
2. Боряк Г. «Архівовид» в Україні 1934–1960-х рр. як наслідок Голодомору. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р.* Київ, 2013. С. 13–19.
3. Верстюк В. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року.* Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2009. С. 15–32.
4. Веселова О. Переднє слово: Геноцид українського народу крізь архівні дані, свідчення тих, хто вижив, і очевидців. *Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. Книга перша / Упоряд.: О. Веселова, О. Нікілев; відп. ред. В. Смолій.* Київ: ВД «КАЛИТА», 2009. С. 7–33.
5. Веселова О. Свідчення очевидців голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні як джерело вивчення його причин та наслідків. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року.* Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 189–211;
6. Веселова О. Усне джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. № 3–4, 2009. С. 269–281.
7. Винницька І., Ісаїв В. Свідки Голодомору: усні історії. *Український історик. Журнал Українського історичного товариства. У 75-ліття Голодомору.* Том ХІС, 2008. С. 159–168.
8. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд.: Р. Я. Пиріг. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.
9. Голодомор 1932–1933 років в Україні: за документами ГДА СБУ: анот. довід. / упоряд.: Л. Аулова та ін. Львів: Центр дослідж. визвол. руху, 2010. 470 с.

10. З історії голодомору 1932–1933 рр. на Сумщині / Автор нарис-огляду, укладач переліку документів та списку фондів Л.А. Покидченко. Суми, 2002. 356 с.
11. Іваненко В., Романець Н. Сталінський терор голодом на Дніпропетровщині: Анатомія злочину в регіональному вимірі. *Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область*. Дніпро: АРТ-ПРЕС, 2008. С. 7–30.
12. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. у висвітленні української історичної науки за останні 25 років. *Historia est testis temporum: księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 90-lecia profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika / pod redakcją Jana Malickiego*. – Warszawa: Studium Europy Wschodniej, Uniwersytet Warszawski, 2017. Pp. 413–434.
13. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 як геноцид. Труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2008. 424 с.
14. Кульчицький С. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933. Київ: Темпора, 2013. 316 с.
15. Мицик Ю. о. Від упорядника. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упорядник о. Юрій Мицик*. Т. 1. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2005. 2-ге вид. С. 7–18.
16. Мицик Ю. о. Вступ. *Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик*. Т. 6. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2008. С. 5–9.
17. Неоголошена війна (спогади свідків, архівні документи та роздуми сучасника про голодомор 1932–1933 років) / Авт.-упорядн. В. Тимофеев. Тернопіль: «Збруч», 1993. 136 с.
18. Папакін Г. В. «Чорні дошки» в політиці Голодомору-геноциду 1932–1933. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р.* Київ, 2013. С. 203–210.
19. Пиріг Р. Джерела з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні: археографічний сегмент. *Український історик. Журнал Українського історичного товариства. У 75-ліття Голодомору*. Т. ХІС, 2008. С. 110–121.
20. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ: Наук. думка, 2003. С. 8–26.
21. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України. *Український історичний журнал*. № 5, 2003. С. 82–101.
22. Пиріг Р. Передмова. *Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упоряд. Р. Я. Пиріг*. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2007. С. 5–34.
23. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 7. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. 542 с.
24. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 8. / Кер. проекту Мицик Ю.; Упоряд.: Мицик Ю., І. Тарасенко, Л. Іваннікова, Н. Кукса. Київ: ВД «Києво-Могилянська Академія», 2012. 466 с.
25. Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Збірник документів / Ред. кол.: В. Боровик (голова), Л. Виноградова, О. Марущак; Авт. кол.: В. Баранюк, Л. Виноградова, Д. Ганченко та ін.; відп. ред. О. Марущак. Херсон: ВАТ «ХМД», 2008. 320 с.
26. «Я вийшов із смерті...». Голодомор 1932–1933 рр. на Півдні України у пам'яті дітей: Свідчення / Упорядники Л. Білоусова, Г. Борjak. У 2-х кн. Київ, 2023. (готується до друку).
27. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Коваленко, В. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
28. Голод в ССРСР, 1929–1934: В 3 т. Том 2: Июль 1932 – июль 1933 / Отв. составитель В. Кондрашин. Москва: МФД, 2012. 912 с.
29. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. *Документы и материалы*. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Под ред. А. Береловича, [В. Данилова]. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2005. 840 с.

References

1. Boriak H. (2007). «Arkhivy Holodomoru» v Ukraini 1932–1933 rr.: suchasnyi stan ta perspektyvy doslidzhen [«Holodomor Archives» of 1932–1933 in Ukraine: contemporary condition and the perspectives of the research]. *Konstanty*. № 13. Pp. 3–14 (in Ukrainian).
2. Boriak H. (2013) «Arkhivotsyd» v Ukraini 1934 – 1960-kh rr. yak naslidok Holodomoru [«Archivicide» in Ukraine 1934 – 1960s as a consequence of the Holodomor]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni KhKh stolittia: prychny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 20-21 lystopada 2013 r.* Kyiv. Pp. 13–19 (in Ukrainian).
3. Verstiuk V. (2009) *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini – henotsyd ukrainskoho narodu* [Holodomor 1932–1933 in Ukraine as a genocide of Ukrainian people]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 25–26 veresnia 2008 roku*. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia». Pp. 15–32 (in Ukrainian).
4. Veselova O. (2009). *Perednie slovo: Henotsyd ukrainskoho narodu kriz arkhivni dani, svidchennia tykh, khto vyzhyv, i ochevydtsiv* [Foreword: Genocide of Ukrainian people in the archival data, testimonies of survivors and eye-witnesses]. *Pamiat narodu: henotsyd v Ukraini holodom 1932–1933 rokiv. Svidchennia. Knyha persha / Uporiad.: O. Veselova, O. Nikiliev; vidp. red. V. Smolii*. K.: VD «KALYTA». Pp. 7–33 (in Ukrainian).
5. Veselova O. (2009). *Svidchennia ochevydtsiv holodu-henotsydu 1932–1933 rokiv v Ukraini yak dzherelo*

- vyvchennia yoho prychnyn ta naslidkiv [Testimonies of eye-witnesses of the famine-genocide as a source of research of its reasons and consequences]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraïni: prychnyny, demografichni naslidky, pravova otsinka. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv, 25–26 veresnia 2008 roku. K.: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia». Pp. 189–211 (in Ukrainian).
6. Veselova O. (2009). *Usne dzherelo u vyvchenni henotsydu ukrainskoho narodu holodom 1932–1933 rokiv* [Oral history in research of a genocide of the Ukrainian people with the famine of 1932–1933]. *Kraieznavstvo*. № 3–4. Pp. 269–281 (in Ukrainian).
 7. Vynnytska I., Isaiv V. (2008). *Svidky Holodomoru: usni istorii* [Holodomor eye-witnesses: oral histories]. *Ukrainskyi istoryk. Zhurnal Ukrainskoho istorychnoho tovarystva. U 75-littia Holodomoru*. Tom XLC. Pp. 159–168 (in Ukrainian).
 8. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: Dokumenty i materialy* (2007) [Holodomor 1932–1933 in Ukraine: Documents and materials] / Uporiad.: R. Ya. Pyrih. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 1128 p. (in Ukrainian).
 9. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: anot. dovid.* (2010) [Holodomor 1932–1933 in Ukraine in the SVU documents: annotated reference book] / uporiad.: L. Aulova ta in. Lviv: Tsentr doslidzh. vyzvol. rukhu. 470 p. (in Ukrainian).
 10. *Z istorii holodomoru 1932–1933 rr. na Sumshchyni* (2002). [From the history of holodomor 1932–1933 in Sumy region] / Avtor narysu-ohliadu, ukladach pereliku dokumentiv ta spysku fondiv L. Pokydychenko. Sumy. 356 p. (in Ukrainian).
 11. Ivanenko V., Romanets N. (2008). *Stalynskiy teror holodom na Dnipropetrovshchyni: Anatomii zlochynu v rehionalnomu vymiri* [Stalin's terror with the hunger in Dnipropetrovsk region: the anatomy of a crime in a regional dimension]. *Natsionalna Knyha Pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Dnipropetrovska oblast*. D.: ART-PRES, 2008. Pp. 7–30 (in Ukrainian).
 12. Kulchytskyi S. (2017). *Holodomor 1932–1933 pp. y vysvitleni ukrainskoi istorychnoi nauky za ostanni 25 rokiv* [Holodomor 1932–1933 in Ukrainian historical science during the last 25 years]. *Historia est testis temporum: księga pamiątkowa z okazji jubileuszu 90-lecia profesorów Richarda Pipesa, Piotra Wandycza, Zbigniewa Wójcika / pod redakcją Jana Malickiego*. Warszawa: Studium Europy Wschodniej, Uniwersytet Warszawski. Pp. 413–434 (in Ukrainian).
 13. Kulchytskyi S. (2008). *Holodomor 1932–1933 yak henotsyd. Trudnoshchi usvidomlennia* [Holodomor 1932–1933 as a genocide: the difficulties of understanding]. K.: Nash chas. 424 p. (in Ukrainian).
 14. Kulchytskyi S. (2013). *Stalynskiy "sokrushytelnyy udar" 1932–1933* [Stalin's "decisive blow" of 1932–1933]. K.: Tempora. 316 p. (in Ukrainian).
 15. Mytsyk Yu. o. (2005). *Vid uporiadnyka* [From a compiler]. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv / Uporiadnyk o. Yurii Mytsyk*. T. 1. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia», 2005. 2-he vyd. Pp. 7–18 (in Ukrainian).
 16. Mytsyk Yu. o. (2008). *Vstup* [Foreword]. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv / Uporiad. Yu. Mytsyk*. T. 6. K.: VD «Kyievo-Mohylianska Akademiia». Pp. 5–9 (in Ukrainian).
 17. *Neoholoshena viina (spohady svidkiv, arkhivni dokumenty ta rozдумы suchasnyka pro holodomor 1932–1933 rokiv) (1993)* [Undeclared war (memoirs of eye-witnesses, archival documents and reflections about the holodomor 1932–1933] / Avt.-uporiadn. V. Tymofeiev. Ternopil: «Zbruch». 136 p. (in Ukrainian).
 18. Papakin H. (2013). *«Chorni doshky» v politysi Holodomoru-henotsydu 1932–1933* [«Black Boards» in a politics of Holodomor-genocide 1932–1933]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni KhKh stolittia: prychnyny ta naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 20–21 lystopada 2013 r.* Kyiv. Pp. 203–210 (in Ukrainian).
 19. Pyrih R. (2008). *Dzherela z istorii holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini: arkhеографічний сегмент* [Sources on Holodomor 1932–1933 history: an archeographic segment]. *Ukrainskyi istoryk. Zhurnal Ukrainskoho istorychnoho tovarystva. U 75-littia Holodomoru*. T. XLC. Pp. 110–121 (in Ukrainian).
 20. Pyrih R. (2003) *Dokumenty z istorii holodu u fondakh arkhivskhovyshch Ukrainy* [Documents on the famine in the archival fonds of Ukraine]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychnyny ta naslidky*. K.: Naukova dumka. Pp. 8–26 (in Ukrainian).
 21. Pyrih R. (2003). *Dokumenty z istorii holodu u fondakh arkhivskhovyshch Ukrainy* [Documents on the famine in the archival fonds of Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5, 2003. Pp. 82–101 (in Ukrainian).
 22. Pyrih R. (2007). *Peredmovna* [Foreword]. *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy / uporiad. R. Ya. Pyrih*. K.: «Kyievo-Mohylianska Akademiia». Pp. 5–34 (in Ukrainian).
 23. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: svichennia tykh, khto vyzhyv* [Ukrainian Holocaust: Testimonies of those of the have survived] (2010). Uporiad. Yu. Mytsyk. T. 7. K.: «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 542 p. (in Ukrainian).
 24. *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv* [Ukrainian Holocaust: Testimonies of those of the have survived] (2012). T. 8. Ker. proektu Mytsyk Yu. A.; Uporiad.: Yu Mytsyk, I. Tarasenko, L. Ivannikova, N. Kuksa. K.: «Kyievo-Mohylianska Akademiia». 466 p. (in Ukrainian).
 25. *Khersonshchyna. Holodomor. 1932–1933: Zbirnyk dokumentiv* [Kherson region. Holodomor. 1932–1933. A collection of documents] (2008). Red. kol.: V. Borovyk (holova), L. Vynohradova, O. Marushchak; Avt. kol.: V. Baraniuk, L. Vynohradova,

- D. Hanchenko ta in.; vidp. red. O. Marushchak. Kherson: VAT «KhMD». 320 p. (in Ukrainian)
26. «Ia vyishov iz smerti...». *Holodomor 1932–1933 rr. na Pivdni Ukrainy u pamiaty ditei: Svidchennia* [«I got out of death...». *Holodomor 1932–1933 on the South of Ukraine in memory of kids: Testimonies*] (2023). Uporiadnyky L. Bilousova, H. Boriak. U 2-kh kn. Kyiv (hotuietsia do druku) (in Ukrainian).
27. *33-i: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: famine: People's Book-Memorial] (1991). Uporiad.: L. Kovalenko, V. Maniak. K.: Rad. pysmennyk. 584 p. (in Ukrainian).
28. *Holod v SSSR, 1929–1934: V 3 t.* [Famine in SSSR, 1929–1934: in 3 vol.] (2012). Tom 2: liul 1932 – liul 1933. Otv. costavitel V. Kondrashyn. Moskva: MFD. 912 p. (in Russian).
29. *Sovetskaia derevnia glazamy VChK-OHPU-NKVD. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4-kh t.* [Soviet countryside with the eyes of VChK-OHPU-NKVD. 1918–1939. Documents and materials. In 4 vol.] (2005). T. 3. 1930–1934 hh. Kn. 2. 1932–1934 hh. Pod red. A. Berelovycha, [V. Danilova]. M.: Rossiiskaia politicheskaia entsyklopediia. 840 p. (in Russian).